

Research Paper

Introduction and the study of Masjed-e Jameh Taabran in Toos based on archaeological excavations

Mahmood Toghraei ^{*1}, Hassan Nami ²

¹ General Office of Cultural Heritage and Tourism of Khorasan Razavi, Mashhad, Iran and guest lecturer of the Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Neishabour University, Neishabour, Iran.

² Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Neishabour University, Neishabour, Iran.

10.22080/jiar.2020.3090

Received:

Apr/16/2024

Revised:

Jun/15/2024

Accepted:

Sep /11/2024

Keywords:

Taabran, Toos, Majed, e Jameh, Archaeological, Excavations, Mosque, School

Abstract

Recent archaeological excavations in the historic city of Toos have provided important scientific facts. The discovery of the remains of city's Masjed-e Jameh which the available data suggest that it was built in the mid fifth century A.H at the core of the city, is one of the results of these researches. From 5th to 9th centuries A.H, this Masjed-e Jameh has been reformed on so many different stages. The construction of a school in the eastern half of the chamber's Qibla in the mosque, is sign of the finding importance of the education of mullahs especially in high tension times of 5 th-6th centuries A.H in Khorasan. In this article we will introduce this monument and it's architectural structure.

***Corresponding Author:** Mahmood Toghraei

Address: General Office of Cultural Heritage and Tourism of Khorasan Razavi, Mashhad, Iran and guest lecturer of the Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, Neishabour University, Neishabour, Iran.

Email: mr.toghræ@gmail.com

معرفی و بررسی مسجد جامع تابران توس با تکیه بر نتایج کاوش های باستان شناسی

محمود طغرایي^{۱*}، دکترحسن نامی^۲

^۱ اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان رضوی، مشهد، ایران و مدرس مدعو گروه باستان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.
^۲ استادیار گروه باستان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

10.22080/jiar.2020.3090

چکیده

کاوشهای باستانشناسی در سالهای اخیر در شهر تاریخی توس؛ دستاوردهای پژوهشی قابل توجهی را در برداشته است. کشف بقایای معماری مسجد جامع شبستانی شهر که به استناد داده های موجود در میانه سده پنجم هجری در میانه این شهر ساخته شده بود، گوشه ای از این نتایج است. این جامع، در طول سده های پنجم تا نهم هجری در چندین مرحله دست خوش تغییرات مختلفی شده است. از جمله احداث مدرسه ای در نیمه شرقی شبستان قبله مسجد، نشانه ای از اهمیت یافتن موضوع آموزش و تعالیم طلاب در فضای پر تنش سده های پنجم و ششم هجری در خراسان است. در این مقاله به معرفی این بنا و ساختار معماری آن خواهیم پرداخت.

دریافت:

۱۴۰۳/۰۱/۲۷

بازنگری:

۱۴۰۳/۰۳/۲۵

پذیرش:

۱۴۰۳/۰۶/۲۰

کلیدواژه ها:

تابران، توس، مسجد جامع، کاوش های باستان شناسی، مسجد مدرسه

* نویسنده مسئول: محمود طغرایي

آدرس: اداره کل میراث فرهنگی و گردشگری خراسان رضوی، مشهد، ایران و مدرس مدعو گروه باستان شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه نیشابور، نیشابور، ایران.

ایمیل: mr.toghrae@gmail.com

۱ مقدمه

شهرتاریخی تابران توس در ۲۴ کیلومتری شمال مشهد، یکی از چهار شهر تاریخی ناحیه توس در سده های اولیه تا میانی اسلامی خراسان محسوب می شده است. بقایای بارو و دروازه های شهر که از آخرین دوره شهرسازی آن در سده هفتم ه. ق. برجای مانده، گویای اهمیت آن در جغرافیای تاریخی دشت توس است. این شهر با حدود یک فرسنگ طول و یکصد و شش برج و چهار دروازه مشخص، از معدود مستندات موجود از شهرهای اسلامی ایران محسوب می شود. در سالهای اخیر سازمان میراث فرهنگی کشور در صدد شناسایی دقیقتر شهر و بررسی ظرفیت سنجی برای احیای آن به عنوان یک محوطه تاریخی قابل بازدید گردشگری بوده است.

بنابراین با انجام چند فصل کاوشهای باستان شناسی متعددی در نقاط مختلف شهر از جمله در کهندژ و همچنین پیرامون مرکز فرضی شهر این پژوهشها متمرکز گردید.

مسجد جامع تابران توس در سال ۱۳۷۹ و در جریان گمانه زنی های باستانشناسی سیستماتیک برای شناخت ساختار شهری مدفون شناسایی گردید که قسمتی از آن تاکنون مورد خاکبرداری و به عنوان سایت - موزه باستانشناسی ثبت و هم اکنون مورد بازدید قرار دارد.

۲ توصیف معماری

پس از سه فصل کاوش مستمر (۱۳۷۹ تا ۱۳۸۱) در ترانشه ای به فاصله ۷۵ متری جنوب غرب (سمت قبله) بنای هارونیه و کشف توده گسترده شده ای از داده های معماری و همچنین پس از تجزیه و تحلیل آنها، پنج مرحله مختلف با تغییرات اساسی در سازه های باقی مانده، شناسایی شد.

۲.۱ مرحله اول؛ ساخت مسجد جامع

در این مرحله، که به استناد داده های باستانشناختی احتمالاً در میانه سده پنجم ه. ق. بوده، پس از تسطیح زمین و برروی عوارض موجود، مسجد جامع بسیار بزرگی با طرح شبستانی و ستوندار احداث گردیده است.

این مسجد در زمینی به طول ۴/۹۴ متر و عرض ۵۳/۷ متر و مساحتی در حدود پنج هزار متر مربع را شامل می شده و در برگرفته یک شبستان ستوندار در سمت قبله با طول ۵۴ متر و ۷۰ سانتی متر و عرض ۳۷ متر و ۲۰ سانتی متر با مساحتی در حدود ۷۰۰ متر مربع، حیاطی مستطیلی شکل با طول ۲۲/۲ متر در ۱۸/۱۰ متر و مساحتی در حدود ۴۰۰ متر مربع و همچنین سه رواق با یک ردیف ستون در طرفین شمالی، شرقی و غربی حیاط می باشد.

شبستان قبله این مسجد از نظر طراحی و ساخت از اهمیت زیادی برخوردار است. در این شبستان ۷۲ ستون شامل ۶۰ ستون آجری مدور و ۱۲ ستون چهارقلوی آجری ساخته شده است. ستونها در ۱۲ ردیف شش تایی عمود بر جهت قبله قرار دارند. وجود ستونهای چهارقلو در میانه جلوی سمت قبله شبستان علاوه بر تاکید بر جهت برگذاری نماز، زیبایی و استحکام بیشتر نیز به این قسمت داده است. کف شبستان پس از مدتی کوتاه از آجر های مربع با چیدمانی زیبا و طرح دار فرش شده است.

در بین شبستان و حیاط، یک پیش ایوان آجرفرش شده قرار دارد. این فضا، در سلسله مراتب معماری اسلامی برای ورود به فضای قدسی مساجد، مهم است. همانطوریکه اشاره شد، حیاط مسجد نسبتاً بزرگ است. کف حیاط صرفاً شامل خاک مخلوط با سنگ های ریزه کوبیده شده است. در هریک از طرفین غرب و شرق حیاط، ۱۳ ستون مدور شبیه به ستونهای شبستان و در راستای قبله قرار دارد. کف این رواقها آجر فرش است. رواق سمت

۲،۳ مرحله سوم؛ ساخت مدرسه دوم

بررسی ها نشان داد بنای مدرسه ای که در شبستان قبله مسجد ساخته شده بود با اینکه از مصالح مرغوب و استحکام قابل قبولی برخوردار بوده، پس از مدتی تخریب و مدرسه دیگری مجدداً بر روی همان جرز ها احداث شده است. این مدرسه نیز شامل حیاطی با ابعاد ۲۶ متر در ۱۳ متر و مساحتی در حدود ۳۴۰ متر مربع است. در دو سمت شرق و غرب حیاط نیز شش ردیف حجره احداث شده است. ابعاد آجر فرش حیاط در این مرحله بزرگ و ۴۸ سانتی متر در ۴۸ سانتی متر است که بزرگترین ابعاد بدست آمده در توس است.

در این مرحله یک ردیف ستونهای مربع شکل در لبه حیاط مسجد جامع و به موازات ستونهای مدور قبلی، ایجاد میگردد. به عبارت دیگر، یک ردیف رواق به رواقهای قبلی حیاط افزوده گردیده است.

۲،۴ مرحله چهارم؛ افزودن بناهای تازه

چنین به نظر میرسد ساختار مسجد و مدرسه تا پایان دوره رونق توس قبل از حمله مغولان، باقی میماند و صرفاً تغییرات اندکی در پلان آن رخ میدهد. از جمله تعبیه یک ورودی در رواق غربی حیاط و آجر فرش نمودن کوچه پشت ورودی اصلی که از سمت رواق شمالی بوده است.

۲،۵ مرحله پنجم؛ آتش سوزی و دوباره

سازی مختصر

در این مرحله حریق گسترده ای در شبستان قبله مسجد رخ میدهد و بدنبال آن سقف شبستان فرو میریزد. آنچه بر روی سراسر کف آجر فرش شبستان مشاهده میشود، یک لایه خاک مخلوط با خاکسترو زغال به قطر ۱۵ تا ۲۰ سانتی متر است که گاه در میان آن بقایای سوخته و نیمه سوخته چوبهایی که بین ستونها قرار داشته نیز بجای مانده است. این وضعیت بیانگر یک حادثه سریع و ویرانگر بوده است.

جنوب حیاط دارای ۱۲ ستون مدور و مشابه دیگر ستون ها است. به احتمال زیاد ورودی مسجد از این شبستان یا رواق صورت میگرفته است.

۲،۲ مرحله دوم؛ ساخت مدرسه

در این مرحله پس از اینکه مسجد جامع مدتها با همان شکل اولیه مورد استفاده قرار گرفته، قسمتی از شبستان جنوبی (قبله) آن، دقیقاً از امتداد ردیف ستونهای پنجم به دو فضای جداگانه تقسیم میشود. قسمت غربی شبستان به همان شکل مسجد و محل برگزاری نماز و عبادت باقی مانده ولی در قسمت شرقی شبستان، بنای حجره دار (مدرسه) ایجاد میگردد. این قسمت با ابعاد ۳۰ متر و ده سانتی متر طول و ۱۷ متریست سانتی متر عرض، مساحتی در حدود پانصد و ده متر مربع را در میگیرد.

با توجه به اینکه پس از خراب شدن این مدرسه، بنای مدرسه دیگری که آن هم مدرسه بوده بر روی آن ساخته شده، امکان شناسایی دقیق فضاها و عناصر مدرسه قدیمی تر میسر نشد. اما با ایجاد چند گمانه پیشرو، توانستیم اطلاعات محدودی از طرح آن بدست بیاوریم. براساس این داده ها، فضاهای مدرسه اولیه، شامل یک حیاط مستطیل شکل با ابعاد ۲۸ متر در ۱۱ متر و مساحتی در حدود ۳۰۸ متر مربع، شش حجره در هر سمت شرق و غرب حیاط و یک پیش ایوان در سمت شمال و مابین حیاط مدرسه و حیاط مسجد است. ابعاد این شش اتاق کوچک، ۲۸۰ سانتی متر در ۲۶۰ سانتی متر است. شناسایی وضعیت ضلع سمت قبله حیاط به دلیل قرار داشتن در زیر لایه بالایی، در حال حاضر امکان پذیر نیست. اهمیت این مدرسه به عنوان قدیمیترین پلان موجود از مدرسه در شمال شرق کشور، قابل توجه است. تنها نمونه شناسای شده از اینگونه مدارس، مدرسه نظامیه خرگرد خواف میباشد. البته در مقایسه پلانی این دو، پلان مدرسه توس، از ساختار منسجم تری برخوردار است.

بنا به ذکر بعضی از منابع تاریخی قرن چهارم هجری در اغلب شهرهای خراسان و ماوراءالنهر مساجد جامع و مساجد آدینه ساخته شده بود. (۶)

در تابران توس نیز بنابه ذکر "مقدسی" در احسن التقاسیم که به سال ۵۳۸۰ ق. از طوس دیدن کرده است، ضمن توصیف باروی آن مینویسد: تابران از بزرگترین شهرهای طوس است... جامع در بازار است و آن را ابن الرزاق نقاشی کرده است. نوغان از طابران کمتر است و بازارها برگرد جامعند. (۷)

در کتاب اسرار التوحید نیز که به سال ۵۴۸ ه. ق. در شرح احوال شیخ ابوسعید ابوالخیر نوشته شده، اشاره مختصری به وجود مسجد جامع تابران در سالهای نیمه اول قرن پنجم دارد. (۸)

بعضی از متون تاریخی نوشته اند که به سال ۴۶۵ ه. ق. هنگامیکه توس از اقطاع نظام الملک توسی افزوده شد، وی مسجد جامعی در آن شهر ساخت. وجود این مسجد نیز در سال ۵۷۲۱ ق. توسط مؤلف تاریخ ابوالفداء (۱۰) و در سال ۵۸۳۳ ق. توسط مؤلف تاریخ حافظ ابرو تأیید شده است. وی همچنین به مناره مسجد شبستان دار آدینه در شهر نوغان که توسط نظام الملک ساخته شده بود و تا قرن ۹ ه. ق. بجای بوده اشاره دارد. (۱۱) شایان ذکر است سیاحانی که در اواخر قرن نوزدهم به توس آمده اند از بقایای تک مناره ای آجری در مجاورت بنای هارونیه خبر میدهند که در حدود پنج متر ارتفاع داشته است چندان بعید نیست این مناره نیز متعلق به مسجد جامع مذکور باشد. (۱۲)

براساس نتایج پژوهشهای باستانشناسی، احداث بنای مذکور پس از تسطیح بقایای اثری صورت گرفته که در میان آنها سفالهای قرون سوم و چهارم بدست آمد. کف شبستان در این مرحله از گچ پوشیده شده بود. بعدها نیز کف آجر فرش دیگری روی آن قرار داده اند. در این مرحله فضای شبستان بزرگ مذکور تقریباً از میانه به دو قسمت تقسیم شده است. قسمت شمالی آن به شکل شبستان

پس از متروک شدن این قسمت ها و انباشت آوار، لایه ای به قطر متوسط ۸۵ سانتی متر بر روی کف آجر فرش مسجد بوجود آمده است. این سطح از آجر پاره، ملات گل ساخته و ناهموار است. در سمت غرب یک ورودی به عرض ۳۹۰ سانتی متر ایجاد شده که به سمت بناهای این قسمت ارتباط پیدا میکند.

آشفستگی موجود در بالاترین سطح عوارض معماری، با کم اهمیت شدن توس سده های نهم و دهم ه. ق. همزمان است.

۳ نتیجه گیری

اولین مساجدی که در سده های اولیه اسلامی در ایران ساخته شدند همانند مسجد النبی (ص) در مدینه دارای طرحی ساده به شکل مربع مستطیل بودند که دوطرف یا چهارطرف حیاط آن فضاهای سرپوشیده به نام شبستان به منظور اقامه نماز ساخته شده بودند. (۱)

مسجد جامع فهرج و مسجد تاری خانه دامغان از نمونه های بارز این نوع مساجد شبستانی اولیه در ایران محسوب می شوند. (۲)

نیاز مسلمانان و تاکید اسلام به برگزاری نمازهای جماعت باعث شد در طول قرون اول تا چهارم هجری در سراسر ایران نمونه های زیادی از اینگونه مساجد ساخته شوند. از طرف دیگر وجود مساجد جامع در یک شهر نشانه اهمیت و مباحثات آن سامان بوده است. (۳)

گاهی حکام و امرا با احداث مساجد بزرگ بدنبال کسب وجهه ای دینی و مذهبی در بین جامعه بودند. مثلاً آل بویه و آل کاکویه در اصفهان و ابومسلم در نیشابور مساجد شبستان دار بزرگی ساختند. (۴)

سقف این شبستانها با طاقهای آهنگ پوشیده میشدند. گاه دهنه های کوچکتر را با گنبد های کوتاه نیز می پوشانیدند. (۵)

وقسمت جنوبی تبدیل به مدرسه ای حجره دار شده بود.

تعداد حجره ها در هریک از اضلاع جنوبی (قبله) و شمالی مدرسه، شش حجره است. ابعاد هر حجره ۲۸۰ سانتی متر در ۲۳۰ سانتی متر است. در میان هر حجره جریز آجری به ابعاد ۲۰۰ سانتی متر در ۲۳۰ سانتی متر قرار داشته که بیانگر دو اشکوبه (طبقه) بودن حجره هاست. در میان مدرسه حیاطی مستطیل شکل با ابعاد سی متر در یازده متر قرار دارد که کف آن آجر فرش است. ابعاد آجرهای بزرگتر ۵۰ سانتی متر در ۵۰ سانتی متر است. ورودی مدرسه نیز از ضلع شرقی بوده است.

جای گرفتن مدرسه ای حجره دار در قسمتی از شبستان مسجد موضوع جالب توجهی است. هر چند تعلیم و تربیت در صدر اسلام در اکثر بناهای مقدس از جمله مساجد انجام میشد اما در قرون سوم و چهارم ه. ق با توجه به پیدایش مکاتب فلسفی و مذهبی متعدد مدارس ساخته شدند تا طلاب بتوانند در فضایی مستقل و در دراز مدت به آموزش و بحث و جدل بپردازند.

گاهی اوقات در بین علمای دین و فلسفه بحثهایی در میگرفت که مورد قبول عبادت کنندگان در مساجد نبود. از این رو ساخت مدارس که عمدتاً در مجاورت منزل یکی از علما قرار داشت، رایج گردید. (۱۳)

متون تاریخی متعددی به وجود اینگونه مدارس در اکثر شهرهای خراسان از جمله نیشابور، هرات، بلخ و بخارا اشاره دارد. (۱۴) در تابران نیز مدرسه ای برای یکی از علمای آن سامان معروف به الحاتمی متوفی به ۳۹۶ ه. ق ساخته شده بود. (۱۵) در اواخر قرن پنجم ه. ق خواجه نظام الملک توسی به منظور تقویت مذهب شافعی و مقابله با تبلیغات و فعالیتهای

اجتماعی و فرهنگی سایر فرق از جمله اسماعیلیان تصمیم به احداث مدارس بزرگی در اکثر شهرهای قلمرو سلجوقیان گرفت. (۱۶) ویژگی اینگونه مدارس دولتی که به نظامیه مشهور شدند نسبت به مدارس قبل از خود علاوه بر برخورداری از یک مجموعه منسجم، استفاده از طرح و سبک معماری مشخص بود.

طرح این مدارس در ارتباط با همان مدیریت آموزشی دارای فضاهایی با کاربری خاص خود بود. ساخت حجره هایی برای استراحت و مطالعه طلاب، کتابخانه، ایوانچه، مدرس و... پیرامون حیاطی چهارگوش و چهار ایوانی از جمله ویژگیهای معماری مدارس این دوران است. (۱۷)

ایجاد این گونه مدارس چنان سریع بود که گاه به جای ساخت مدرسه ای جدید از فضای شبستان مساجد شهر استفاده می شد. ساخت مدرسه ای حجره دار در مجاورت مسجد جامع تابران و اشغال نیمی از شبستان آن را میتوان به این دوره نسبت داد. (۱۸)

در متون تاریخی به وجود چند مدرسه در تابران که پس از روی کار آمدن سلجوقیان تا قبل از حمله مغول ساخته شده بر می خوریم. مدرسه امام محمد غزالی (متوفی ۵۰۵ ه. ق) از آن جمله است. (۱۹)

در جریان کاوشهای باستانشناسی مذکور تعداد زیادی آجرهای تراشیده و قطعات گچبری رنگ آمیزی شده نیز بدست آمد که این اشکال را میتوان در بیشتر آجر کاریها و گچبری های دوره سلجوقی مشاهده کرد. همچنین تعدادی سفالهای رایج قرون سوم تا هفتم ه. ق نیز از این محدوده بدست آمد که بیشترین این قطعات دارای لعاب سبز رنگ بودند تمام این شواهد میتواند در احتمال سلجوقی بودن این بنا مارا یاری نماید.

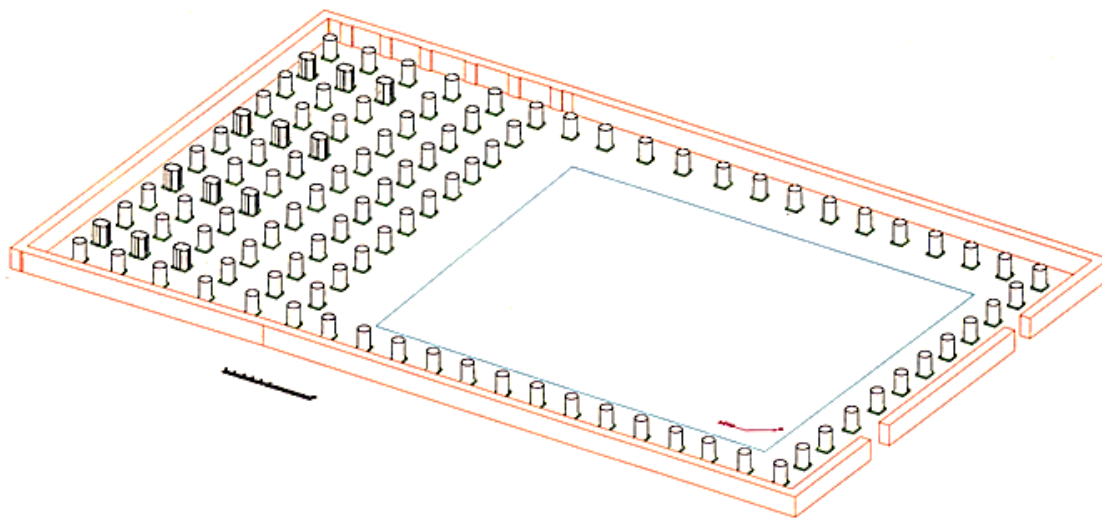

پی نوشت ها:

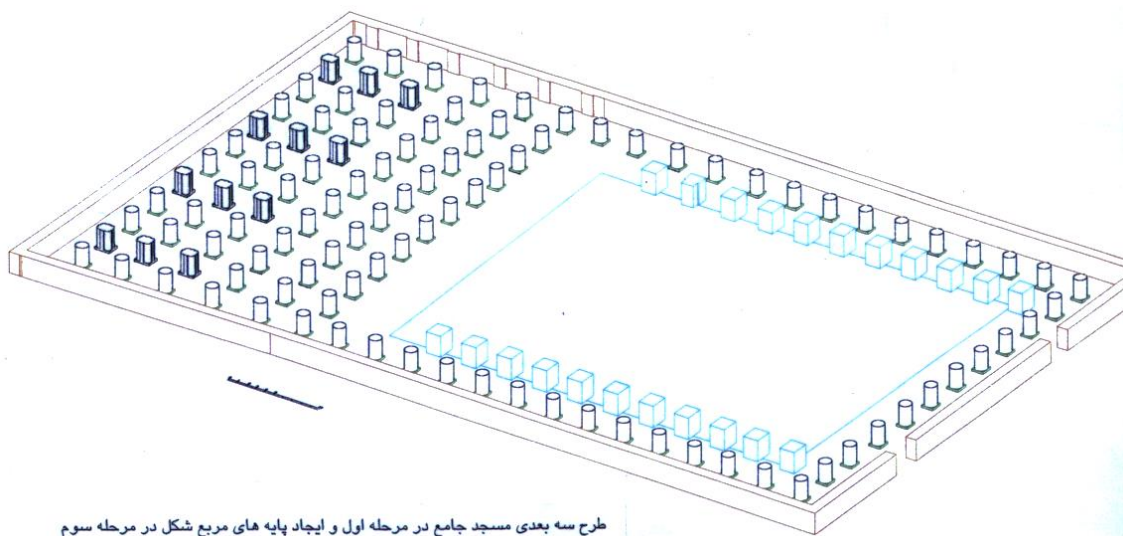
- ۱- پیر نیا ،کریم،"مساجد" معماری ایران در دوره اسلامی(گردآورنده: محمد یوسف کیانی) انتشارات سمت ۱۳۷۹ ص ۶.
- ۲- پیر نیا ،کریم،"آشنایی با معماری اسلامی ایران" انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ چهارم ۱۳۷۸ ص ۴۱.
- ۳- زمانی فرد ،علی،"جایگاه مسجد جامع در شهرهای ایران براساس متون قرن چهارم هجری،مجله رواق،ش ۱۳۷۸، ۴، ص ۶۹.
- ۴- منبع ش ۲، ص ۴۱ و ۴۲.
- ۵- همان ،ص ۳۹.
- ۶- منبع ش ۳، ص ۷۶.
- ۷- مقدسی، ابو عبدالله محمد ابن احمد، "احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم" ترجمه دکتر علی نقی منزوی ،شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۶۱، ج ۲ ص ۴۶۷.
- ۸- میهنی، ابی سعید، "اسرار التوحید" انتشارات منوچهری ۱۳۷۶ ص ۲۱۱ و جامی عبدالرحمن "نفحات الانس من حضرات القدس" انتشارات اطلاعات ،۱۳۷۰، ص ۳۱۴.
- ۹- خوافی ،شهاب الدین،"تاریخ حافظ ابرو" انتشارات اطلاعات، ۱۳۷۰، ص ۱۷۷ و ۱۷۹.
- ۱۰- تاریخ ابوالفداء، مختصر تاریخ اخبار البشر، ج ۲ ص ۲۰.
- ۱۱- منبع شماره ۹.
- ۱۲- طاهری، ابوالقاسم، "جغرافیای تاریخ خراسان از نظر جهانگردان" انتشارات شورای مرکزی جشن ۱۳۴۸، ص ۴۵ تا ۴۹.
- ۱۳- سلطان زاده ،حسین، "تاریخ مدارس ایران" انتشارات آگاه، ۱۳۶۴، ص ۹۲ تا ۱۳۸.
- ۱۴- همان، ص ۹۵ تا ۲۰۰.
- ۱۵- همان ص ۱۰۲.
- ۱۶- همان، ص ۱۱۶.
- ۱۷- هیلین براند، رابرت، "معماری اسلامی" ترجمه دکتر ایرج پردازش ۱۳۷۷، ص ۲۱۸ تا ۲۲۳.
- ۱۸- منبع ش ۱۳، ص ۴۰۵.
- ۱۹- همایی، جلال الدین ،"غزالی نامه" ص ۲۰۰.

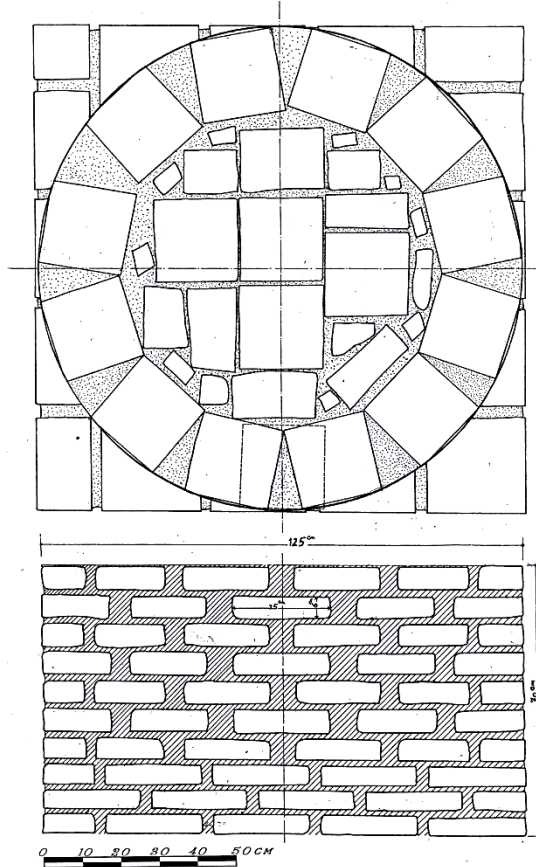
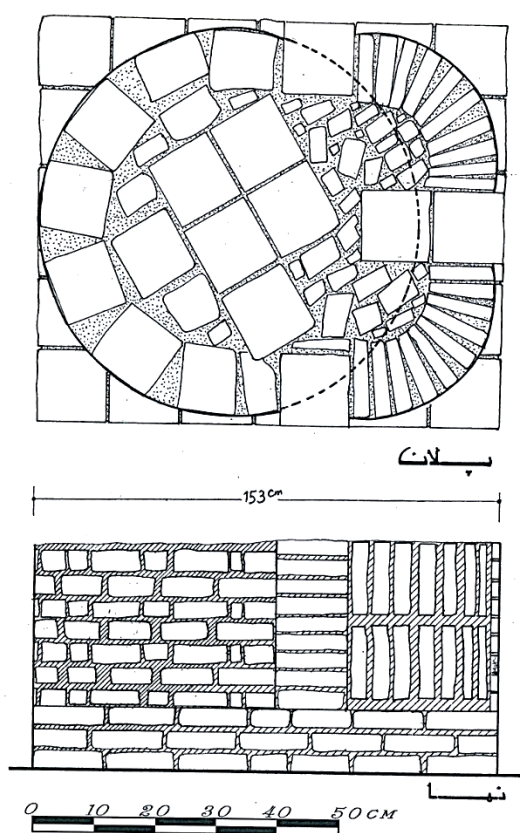
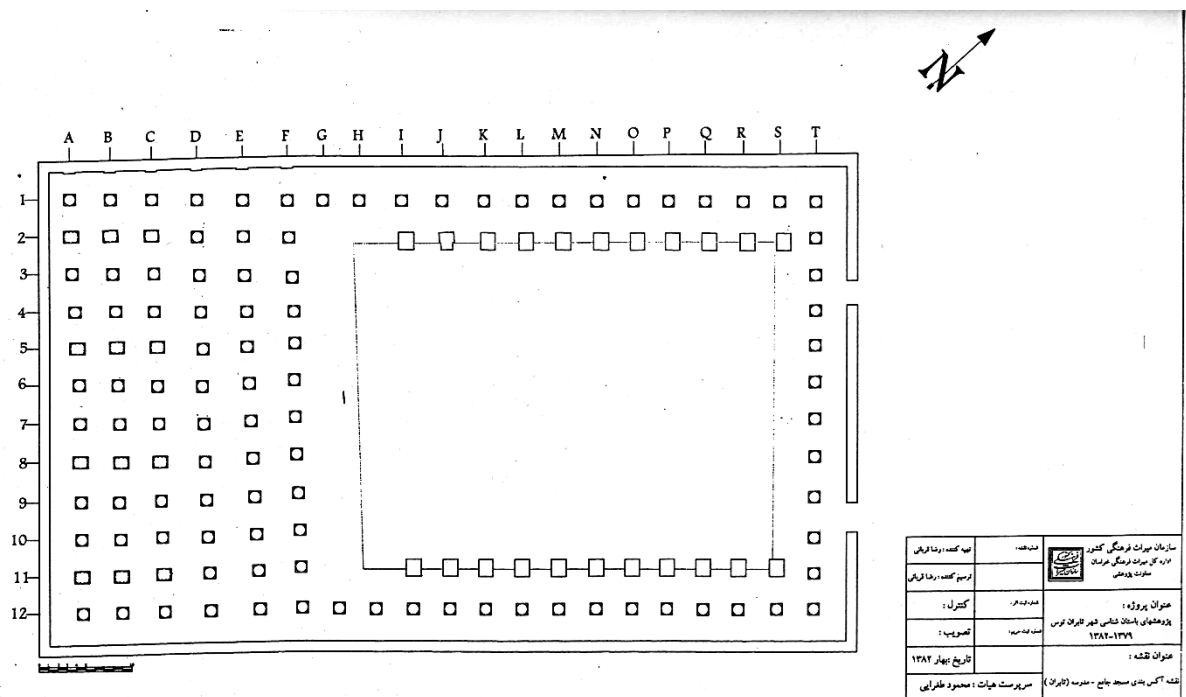
تصاویر و طرح ها

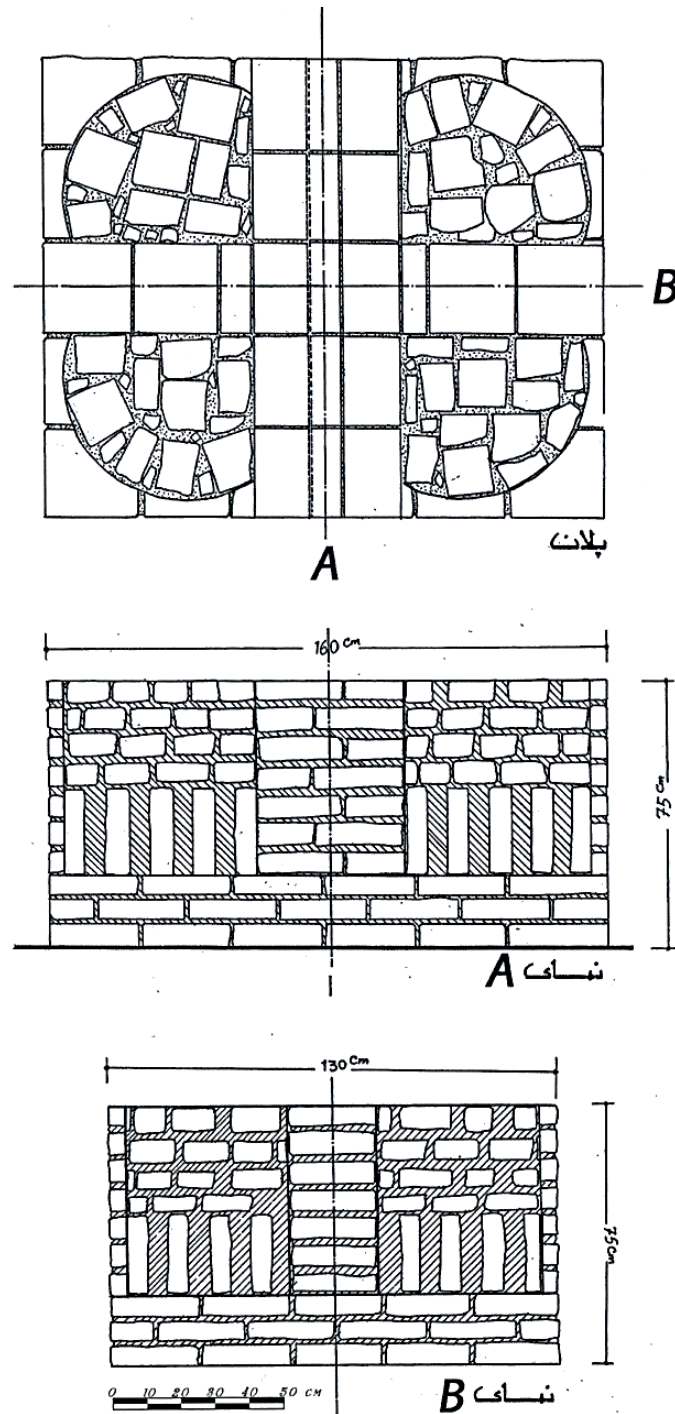

طرح سه بعدی مسجد جامع در مرحله اول

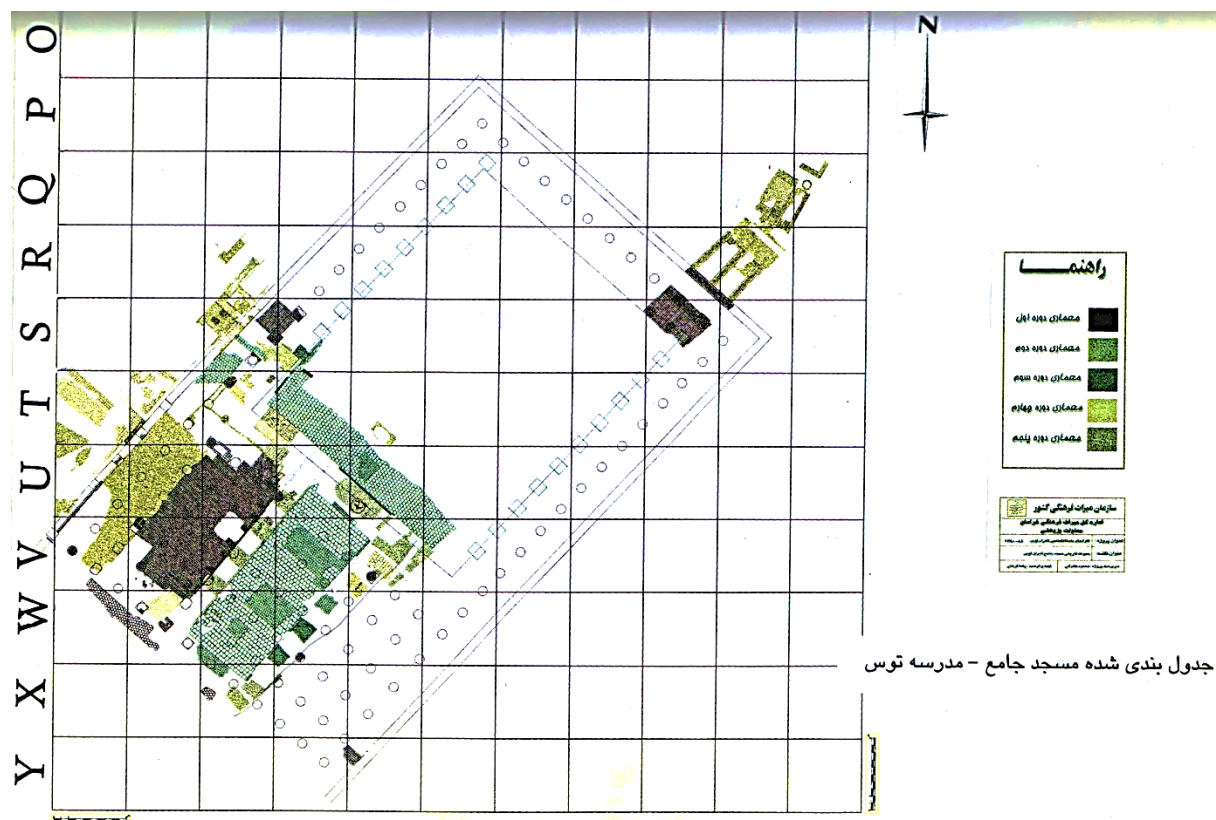

طرح سه بعدی مسجد جامع در مرحله اول و ایجاد پایه های مربع شکل در مرحله سوم

پلان و دو نمای مختلف از ستونهای چهار قلو

فانوس سفالی مکشوفه از مسجد جامع توس

نمای کلی مسجد جامع - مدرسه توس حین کاوش

محوطه کاوش شده پس از حفاظت اولیه

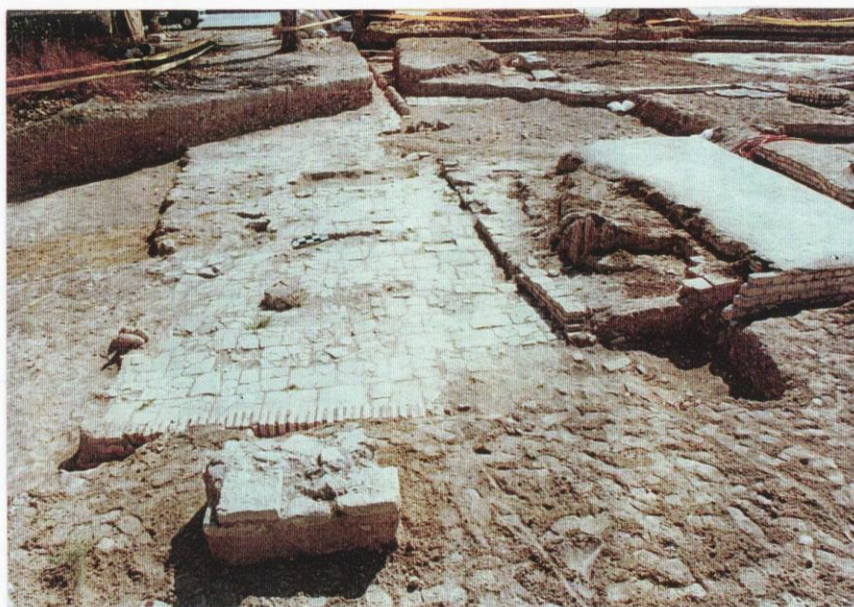
کف مدرسه اول و دوم و اختلاف سطح آن دو

کف یکی از حجرات مدرسه دوم (تصویر از شرق به غرب)

قطعات آجر تراش فروافتاده بر روی کف آجر فرش پیش ایوان مسجد - مدرسه

کف آجر فرش پیش ایوان مسجد - مدرسه

ستون های استوانه ای K1 و J1

ستون استوانه ای J1